

1 Positiebepaling en probleemstelling

Het concept ‘sociale cohesie’ is actueel. Het is, als onderzoeksthema, multidisciplinair. Dat roept de vraag op naar de cohesie tussen verschillende onderzoeksdisciplines. Deze vraag is voorwerp geweest van een eerdere zoektocht.² In deze bijdrage wordt, in het verlengde daarvan, het concept ‘sociale cohesie’ meer algemeen als maatschappelijke samenhang opgevat en wordt nader bezien of er aanknopingspunten zichtbaar kunnen worden gemaakt voor bijdragen van recht en van informatietechniek aan de ondersteuning van sociale cohesie.

1.1 Positiebepaling

Voedingsbodem voor het verminderen van maatschappelijke samenhang zijn gebeurtenissen waarop we weinig invloed hebben, als klimaatveranderingen (hongersnoden) – ook medische (epidemieën), economische (depressies, de ‘nieuwe economie’) en politieke (dictaturen). Daarover gaat het hier niet. Ook zonder dergelijke klimaatveranderingen is maatschappelijke samenhang kwetsbaar. Ik onderscheid in deze bijdrage drie typen van bedreiging.

1.1.1 De politieke exploitatie van cultuurverschillen

Breuklijnen tussen verschillende culturele, godsdienstige en etnische groepen kunnen ten behoeve van politieke ambities (waaronder mede te verstaan de bedeling van macht en rijkdom) worden omgezet in gronden voor haat en strijd. Anno 2000 zijn enkele voorbeelden: het voormalig Joegoslavië, de Molukse “burgeroorlog”, de invoering van de Shari’a in gedeeltelijk christelijke gebieden in Nigeria. Deze afbreuk van sociale cohesie leidt vaak tot schending van mensenrechten en soms tot staatkundige herschikking. Dit eerste type bedreiging noem ik: de politieke exploitatie van cultuurverschillen. Het toepasselijke wetenschappelijke debat gaat onder meer over cultuur-relativisme en over interculturele communicatie, het is vanuit de wetenschap vooral sociologisch en/of antropologisch van aard.

1.1.2 Willekeur in rechtspraak en bestuur

Een tweede bedreiging voor maatschappelijke samenhang ontstaat wanneer het draagvlak voor bestuur en rechtspraak afneemt c.q. verdwijnt. Anno 2000 zijn enkele voorbeelden: de miljarden die Soeharto aan de staatskas onttrok tijdens zijn bewind en de wijze waarop in de VS het besluit over de executie van de ter dood veroordeelde Graham werd teruggevoerd tot een item in de verkiezingscampagne van kandidaat Bush. Dit tweede type bedreiging van sociale cohesie leidt vaak

tot demonstraties, rellen en uitingen van maatschappelijke ongehoorzaamheid. Dit tweede type bedreiging noem ik: willekeur in rechtspraak en bestuur. Het toepasselijke debat betreft de wijze van concretiseren van beginselen als rechtsgelijkheid, rechtszekerheid en het verbod op détour-

¹ Mr. A.H.J. Schmidt is universitair hoofddocent Recht en ICT aan de Universiteit Leiden, fellow van het E.M. Meijers Instituut en binnen het thema Sociale Cohesie van dat Instituut coördinator van het deelthema Recht en ICT.

² Zie mijn verslag ‘Recht, informatietechniek en wetenschap: op zoek naar sociale cohesie binnen een interdisciplinaire rechtswetenschap’ in P.B. Cliteur e.a. (red.), *Sociale Cohesie en het Recht*, Deel 6 in de Meijers-reeks, Lelystad: Koninklijke Vermande 1998.

nement de pouvoir. Het gaat over rechts- en bestuurspraktijken binnen culturen. Vanuit de wetenschap gaat het om een voornamelijk rechts- c.q. bestuurswetenschappelijk debat.

1.1.3 Technologische turbulentie: wegvallende zekerheden

Toegenomen kennis scheidt nieuwe en ongedachte ethische dilemma's, terwijl de traditionele wetenschappelijke disciplines en de traditionele geloofsdogmatieken daarop (nog) niet zijn toegesneden. Voorbeelden anno 2000: de volledige kennis over de DNA-volgorde in het menselijk genoom; de nieuwe economie en de netwerksamenleving. De bedreiging uit zich paradoxaal: enerzijds in toenemende secularisering en individualisering en anderzijds in toenemende orthodoxie. Dit type bedreiging noem ik: wegvallende zekerheden. Het toepasselijke debat betreft authentieke normatieve posities en gaat over de zeggingskracht van kennis en geloof voor het cultuurgebonden individu. Vanuit wetenschappelijk gezichtspunt gaat het om ethiek en sociale psychologie. De positie van waaruit deze verhandeling wordt geschreven beziet de drie genoemde bedreigingen als relevante voorwaardenscheppende factoren³ voor de ontwikkeling c.q. afbraak van sociale cohesie.

1.2 Vraagstelling

De staat van de sociale cohesie binnen een bepaalde samenleving kan in overeenstemming met het voorafgaande worden beschreven aan de hand van de drie genoemde factoren/bedreigingen. Wanneer de bestaande cultuurverschillen niet politiek worden geëxploiteerd, wanneer bestuurs- en rechtspraktijk een stevig draagvlak hebben en wanneer de meeste praktische ethische vragen bespreekbaar zijn vanuit individueel niveau, dan zit het wel goed.

Deze stelling suggereert evenwel tevens de mogelijkheid van een bepaald virulente configuratie van bedreigingen. Daarin is de individuele angst actueel (wegvallende zekerheid), wordt die angst collectief gemaakt door de oorzaak toe te schrijven aan een minderheidscultuur (politieke exploitatie van cultuurverschillen) en bestaat er een gebrek aan draagvlak van de rechtspraktijk (willekeur in rechtspraak en bestuur). In deze configuratie zijn de bedreigingen zodanig dat ze het wegvallen van sociale cohesie bevorderen. Hier is de staat van de sociale cohesie slecht. Varianten op deze configuratie zijn onder meer blootgelegd in het werk van de antropologe Mary Douglas.⁴

De voorafgaande positiebepaling biedt drie evidente aanknopingspunten voor verbetering c.q. bescherming van de sociale cohesie: de belemmering van politieke exploitatie van cultuurverschillen, de draagvlakverbetering van rechtspraak en bestuur, de opheldering van individuele ethische posities. Als de doelstelling het behoud of herstel van sociale cohesie is, volgt daaruit onmiddellijk de vraagstelling. Op welke wijze kunnen recht en informatietechniek via genoemde aanknopingspunten bijdragen aan de doelstelling – aan behoud of herstel van sociale cohesie? Deze vraag wordt langs analytische weg benaderd, eerst vanuit juridisch gezichtspunt en daarna vanuit de ICT.

2 Recht en sociale cohesie

Vanuit juridisch gezichtspunt spelen universele normen (op mondiale schaal) een belangrijke rol bij beschouwingen over sociale cohesie. Deze universele normen geven de contouren van inter-

³ De genoemde factoren drongen zich op als vaste patronen na het doornemen van een stapel kranten van drie weken. Dat ze factoren heterogeen zijn, en verschillend van niveau, doet aan hun prima facie validiteit niet af – opmerkelijk is dat ze daarin aansluiting lijken te vinden bij de verschillende rationaliteitscriteria van Habermas' communicatieve handelen en bij de verschillende 'levels' van Rawls' procedure naar een epistemisch equilibrium.

⁴ De visualisering van angst als belangrijk tussenstadium in de politieke exploitatie van culturele verschillen is ontleend aan Mary Douglas, *Risk and Blame: Essays in Cultural Theory*, London: Routledge, 1992.

nationaal-publiekrechtelijke begrenzings van de soevereiniteit van nationale staten. In deze zin is het debat over universele normen van belang voor de compatibilisering van rechtssystemen. Deze kan worden gezien als de juridische basisvoorwaarde voor internationale sociale cohesie, gezien als verzoenlijkheid tussen cultuurverschillen van staten. Een analoog model hanteren juristen voor sociale cohesie als verzoenlijkheid tussen verschillende culturen binnen de staat. Binnen een goed-geordende multiculturele samenleving wordt de ruimte voor autonome verscheidenheid ingeperkt door het geldende, naar grondrechten te herleiden publieke recht van de multiculturele soevereine rechtsstaat. Deze *openbare orde exceptie* maakt het mogelijk om "harmful cultural practices" op non-discriminatoire wijze langs juridische weg te veroordelen en te be-teugelen. Daarom vinden juristen grondrechten van belang voor de geordende multiculturele samenleving en mensenrechten voor de mondiale internationale orde. In dit kader wordt door Cliteur een stelling betrokken tegen cultuurrelativisme. Van het debatje (dat ik met hem voerde tijdens de voorbereiding van de conferentie waarvan dit boek een verslag doet) geef ik hier een schets – deze wordt gebruikt voor verdere analyse.

2.1 Schets van een debat over cultuurrelativisme en universele normen

In een eerdere beschouwing heb ik verdedigd dat grote, de samenwerking belemmerende, wetenschappelijke cultuurverschillen vooral veroorzaakt worden door de confrontatie van de realistische met de relativistische houding die in een wetenschappelijke discipline is ingeburgerd. Het is verleidelijk om een analogie te zien in de verschillende kampen bij het debat over cultuurrelativisme. Realisten worden dan cultuurrealisten en relativisten worden cultuurrelativisten. Cultuurrelativisten als ik⁵ bezien het concept "universele norm" met enig wantrouwen. Daartegenover stelt zich een auteur als Paul Cliteur, die ik in dit verband als cultuurrealist aanduid. Op zijn aanpak van cultuurrelativisme in het dagblad *Trouw* van zaterdag 20 februari 1999⁶ ga ik kort in. Ik vat Cliteurs stellingen als volgt samen:

- cultuurrelativisten huldigen de opvatting dat culturen in feite verschillen
- cultuurrelativisten verbinden daaraan de opvatting dat er geen universele oordelen over culturen mogelijk zijn.

Cliteur concludeert dan dat volgens cultuurrelativisten universele normen onmogelijk zijn: "Aan de genoemde informatie verbindt de cultuurrelativist de consequentie dat 'kennelijk' geen universele ethische waarheden bestaan."⁷ En daarmee wordt de volgende positie bereikbaar: "Als het cultuurrelativisme juist is, is de mensenrechtentraditie op een kolossaal misverstand gebaseerd." Mijns inziens is Cliteurs gevecht tegen cultuurrelativisme op deze wijze een gevecht tegen windmolens. Daarvoor heb ik twee argumenten.

2.1.1 Contingente en absolute mensenrechten

Het eerste argument hangt samen met Cliteurs óf-óf wijze van redeneren met samengestelde concepten. Een cultuur kan (voor dit argument) worden getypeerd als een groep mensen die gezamenlijk enkele normen als geldig erkennen. Als cultuurrelativisten menen dat culturen in feite verschillen, betekent dat niet dat ze van oordeel zijn dat verschillende culturen *niets* gemeenschappelijks kunnen hebben. Maar als verschillende culturen wel enkele elementen gemeenschappelijk kunnen hebben is er geen enkele principiële reden die verhindert dat cultuurrelativisten

⁵ Ten aanzien van de natuurwetenschap (in de zin van het Angel-Saxische begrip *sciences*) ben ik een realist, ten aanzien van de cultuurwetenschappen (in de zin van het Angelsaxische begrip *arts*) ben ik relativist. Deze combinatie is in epistemologische zin te verantwoorden in de relatie tussen kennis en handelen (zie voor mijn benadering van dit probleem onder noot 2). Opmerkelijk is dat Gewirth deze relatie gebruikt als ankerpunt voor zijn fundering van grondrechten in *The epistemology of human rights, Social Philosophy and Policy Vol. 1, 1984, p. 1-24*.

⁶ Het stuk heet: *Een verwarrend amalgaam van standpunten*. Een aanpak die in grote trekken overeenkomt met P.B. Cliteur, *De filosofie van mensenrechten*, Nijmegen: Ars Aequi Libri, 1997, pp.41-60 (van dit werk is een tweede, gewijzigde druk verschenen in 1999).

⁷ Cliteur 1997, p. 47.

universele normen herkennen in de verzameling van die normen, die in alle culturen worden erkend.

Als mensenrechten van deze (hypothetische) verzameling deel uitmaken, dan berust de mensenrechtentraditie vanuit het gezichtspunt van de cultuurrelativist geenszins op een misverstand. Het principiële verschil is, dat voor de cultuurrelativist de genoemde verzameling contingent is, terwijl voor een culturrealist als Cliteur de mensenrechten kennelijk als universele normen onaantastbaar zijn. De positie van de culturrealist krijgt zo trekjes van orthodoxie: realist en fundamentalist – *bien étonnés de se trouver ensemble?*

2.1.2 Generaliseren

Het tweede argument om Cliteurs strijd tegen cultuurrelativisme als een gevecht tegen windmolens te zien betreft de claim dat volgens cultuurrelativisten geen universele oordelen *over* culturen mogelijk zijn. Opnieuw gaat het niet om oordelen over onderdelen van culturen, maar over hele culturen. De discussie waarnaar Cliteur in dezen refereert betreft die tussen relativisten (de rekkelijken, die, vanuit een zekere prudentie, noem het respect voor culturele soevereiniteit, de gevaren opmerken van ethnocentrisme) en de realisten (de preciezen, die, vanuit een verzameling universele normen de culturen verwerpen waarvan zogenoemde "harmful cultural practices" deel uitmaken). De voorbeelden waarmee Cliteur zijn betoog in deze bundel lardeert behoren alle tot deze categorie harmful cultural practices. De relatie die Cliteur hier (stilzwijgend) legt tussen cultuur en harmful cultural practice is een identiteitsrelatie: *de* harmful cultural practice staat voor *de* cultuur. Dat is makkelijk gezegd en het klinkt aannemelijk, maar het is niet gevaarloos. Het is een argumenteerwijze die op basis van deelkritiek het geheel verwerpt. Ik vind de retorische wending waarbij *de* harmful cultural practice met *de* cultuur wordt vereenzelvigd niet constructief, omdat deze onvoldoende ruimte voor analyse laat en de deur naar generalisatie te ver open zet.

Intermezze: wat te verstaan onder een cultuur

Wat dan wel onder een cultuur te verstaan? In wat ik onder een cultuur versta spelen gewoontes en overtuigingen die kenmerkend zijn voor de groep, en die binnen de groep niet ter discussie worden gesteld omdat ze binnen de groep vanzelfsprekend zijn, een rol. In al de voorbeelden die Cliteur geeft gaat het om dergelijke gewoontes en overtuigingen. Ze worden van generatie op generatie overgedragen, culturen houden zichzelf in stand. In culturen hebben die gewoontes een belangrijke cognitieve functie. Binnen een cultuur kun je sommige dingen domweg niet anders begrijpen dan ze moeten worden begrepen omdat je anders geen deel meer uitmaakt van de cultuur. Dit is wat ik onder een cultuur versta: een groep mensen die gewoontes en overtuigingen gemeen hebben, gewoontes en overtuigingen die de identiteit van de groep bepalen, die van generatie op generatie worden overgedragen en die coherent zijn met het onuitgesproken *locale* categorisch imperatief⁸ voor de leden van de groep.

Intraculturele communicatie

De cultuurbepaalde gedachtewisseling is praktisch en efficiënt: veel is gemeenschappelijk en vanzelfsprekend, hoeft niet te worden uitgelegd. Op dit punt raakt het cultuurrelativisme aan de claim dat taaluitingen hun betekenis ontleenen aan hun gebruik, binnen een cultuur (praxis). Binnen een cultuur wordt de communicatie verrijkt met vele, onuitgesproken vanzelfsprekendheden.

⁸ Deze formulering is mogelijk in strijd met wat Kant beoogde met zijn categorische imperatief. Mijn bedoeling is niet om hier in een filosofisch-theoretische discussie over Kant te geraken, noch om hem filosofisch correct te interpreteren – eerder om de bruikbaarheid van één van zijn concepten in de praktijk van de juridische analyse te beproeven. Wanneer de categorische imperatief wordt opgevat als de onvoorwaardelijke norm om gedrag zodanig in te richten dat de gevolgde regel als een voor ieder geldende, als een universele regel kan worden verantwoord, dan wordt het bereik van die pretentie *in de praktijk* rigoureus begrensd door de individuele kennis en verbeelding van wie handelt. De categorische imperatief wordt daarmee in zijn toepassing noodzakelijkerwijs lokaal – relatief, zo u wilt.

Het cultuurrelativisme stelt dat de verzamelingen onuitgesproken vanzelfsprekendheden van cultuur tot cultuur kunnen verschillen.

Interculturele communicatie

De efficiëntie van intraculturele communicatie betekent niet dat interculturele communicatie onmogelijk is. Gedachtewisseling buiten de vaste patronen om is evenwel moeizaam. Er moet veel meer expliciet worden gemaakt. Interculturele communicatie is veel moeilijker dan intraculturele communicatie. Er is risico voor onbegrip. En het onbegrip van de één voor een identiteitsbepalende vanzelfsprekendheid van de ander kan de verhouding tussen leden van verschillende culturen beschadigen. Dit onbegrip kan berusten op onwetendheid. Die onwetendheid kan worden aangewend bij politieke exploitatie van cultuurverschillen. Goede interculturele communicatie kan derhalve op analytische gronden bijdragen aan een goede staat van de sociale cohesie.

Conclusie van het intermezzo

Het intermezzo, waarin het gebruikte cultuurbegrip is toegelicht omdat het in het geschetste debat te zeer in het midden werd gelaten, leidt tot de conclusie dat interculturele communicatie van belang is voor het verbeteren van sociale cohesie omdat deze de kans op politieke exploitatie van cultuurverschillen kan doen afnemen.

2.1.3 Conclusie van het debat

Terug naar het debat over cultuurrelativisme en universele normen. Al met al ben ik niet erg onder de indruk van Cliteurs argumentatie. Waar hij een gevaar ziet in cultuurrelativisme omdat het de mensenrechten niet serieus zou kunnen nemen kan moeiteloos het tegendeel worden beargumenteerd. En waar hij voor zijn argumentatie behoefte heeft aan verabsolutering van de mensenrechten en aan generalisatie van *de* harmful cultural practice naar *de* cultuur lijkt hij de deur open te zetten voor retorische concepten en figuren (absolute rechten, generalisatie) die hij mogelijk in andere culturen weer als fundamentalistisch zou willen bestrijden met behulp van de mensenrechten. Stellingname over beter en slechter op het aggregatieniveau van gehele culturen leidt zo tot inconsistente argumentaties.

2.2 Nadere beschouwing: rekkelijke en precieze culturen

Wat is nu de waarde van de discussie over sociale cohesie op het analyseniveau van hele culturen? Mij spreekt het meeste aan de karakterisering van culturen als rekkelijk (relativistisch) en precies (realistisch), in relatie tot de harmonisatiemogelijkheden van openbare orde excepties.

2.2.1 Karakteristieken van rekkelijke culturen

Voor rekkelijke culturen zijn universele normen contingent, ze worden geconstrueerd en ze kunnen worden veranderd. Voor rekkelijke culturen zijn er geen normen die de keuze van de betere rechtscultuur beheersen, hoogstens procedures voor conflictoplossing en opvattingen over culturele soevereiniteit/identiteit. Universele normen kunnen zo voortkomen uit politieke processen. Interpretatie van die normen kan dan ook in een betrekkelijk objectieve rechtspraktijk worden gedacht. Een voorbeeld is de Europese mensenrechtenpraktijk.

2.2.2 Karakteristieken van precieze culturen

Voor precieze culturen zijn de formuleringen van universele wetten onaantastbaar, ze staan vast. Deze wetten komen niet voort uit een politiek proces. Voor een precieze cultuur hebben de eigen grondrechtformuleringen een universele pretentie. Hier moet de oplossingsrichting bij harmonisatieconflicten over een werkbare openbare orde exceptie derhalve in interpretatie en exegeze worden gezocht. Een voorbeeld uit de wetenschappelijke wereld van een precieze cultuur is die rond de *two basic principles* van de liberale rechtstheoreticus Rawls.⁹ Meer gebruikelijk is het in dit verband te wijzen op Islamitische fundamentalistische culturen.¹⁰

2.3 Conclusies over recht en verzoenlijkheid van culturen

Het debat over cultuurrelativisme en universele normen leidt tot een beperkte opheldering van de praktische mogelijkheden om te komen tot een geharmoniseerde versie van 'de' openbare orde exceptie.

Tussen rekkelijke culturen, die verschillende wettelijke formuleringen van fundamentele normen hebben, kan worden onderhandeld over aanpassing en afstemming van formuleringen, onderweg naar universele normen.

Tussen precieze culturen met verschillende fundamentele wetten ligt dit minder voor de hand. Daar zal harmonisatie van fundamentele normen moeten worden bereikt door vindingrijke interpretaties van de verschillende, onaantastbaar geformuleerde fundamentele wetten.

Tussen rekkelijke en precieze culturen geldt een hybride stelsel van mogelijkheden. De oplossing ligt tenslotte daar, waar formulering van de fundamentele wet van de rekkelijken in overeenstemming is met de gezaghebbende interpretatie van de fundamentele wet van de preciezen.

Over de *merites* van een relativistische, rekkelijke houding tegenover die van een realistische, precieze houding ten aanzien van de normatieve benadering van conflicterende culturen kan dan het volgende worden gezegd. Ten aanzien van praktische problemen zijn er nauwelijks verschillen in probleemoplossend vermogen: de rekkelijken kunnen eventuele problemen immers oplossen door nieuwe wetten te formuleren en de preciezen door bestaande wetten en feiten¹¹ nader uit te leggen. De achter wettelijke formuleringen verscholen c.q. verborgen normen *kunnen* derhalve de vermeende incommensurabiliteit opheffen tussen rekkelijken en preciezen ten aanzien van een cultureel geharmoniseerde openbare orde exceptie.

Met deze conclusie wordt het principiële debat over de *merites* van cultuurrelativisme en universele normen goeddeels van zijn praktische betekenis verlost: vanuit praktisch gezichtspunt maakt het niet zo uit – zowel rekkelijke als precieze culturen beschikken over de mogelijkheden om *de facto* een geharmoniseerde verzameling geldige universele normen te ontwikkelen.

2.4 Conclusies over recht en bedreigingen van sociale cohesie

Vanuit de juridische cultuur is meer aandacht voor de betekenis van het recht bij het vormgeven van de openbare orde exceptie dan voor de rol van het recht ten aanzien van de drie eerder genoemde bedreigingen van sociale cohesie. Dit resultaat blijkt coherent, want ook bij de juridische beschouwing van die bedreigingen spelen fundamentele rechten een rol.

Zo kan immers direct uit de conclusie van de voorafgaande paragraaf worden afgeleid dat van belang is de bekendheid van rekkelijke en precieze culturen met elkaars mogelijkheden en eigen-

⁹ Zie John Rawls, *Political Liberalism – the John Dewey Essays in Philosophy (number four)*, New York: Columbia University Press 1993, p. 291 e.v.

¹⁰ Mijn kennis van dergelijke culturen is te gering om hier anders dan uiterst voorzichtig over te spreken, maar ik kan me moeilijk aan de indruk onttrekken dat veel 'fundamentalistische culturen' die ons in het westen via de media onder de aandacht worden gebracht eerder politieke stromingen zijn die nogal eens drijven op de exploitatie van culturele verschillen, dan culturen in de eerder in dit stuk beschreven zin.

¹¹ Zie hierover in een Islamitisch rechtstelsel bijvoorbeeld Clifford Geertz, *Local Knowledge*, Basic Books 1983, p. 187-195.

aardigheden van harmonisering van materiële rechtsnormen. Een groot obstakel kan in dezen dan ook de kwaliteit van de interculturele communicatie zijn. Om niet ten offer te vallen aan politieke exploitatie van cultuurverschillen dienen genoemde aspecten open en adequaat bekend te zijn en te kunnen worden bevestigd in de interculturele dialoog. Op het niveau van het draagvlak van rechts- en bestuurspraktijk kunnen additionele wijzen van formuleringen en motiveringen van vonnissen en besluiten ertoe bijdragen de rechtsbedeling voor verschillende culturen meer aanvaardbaar te maken.

Deze mogelijkheden voor interculturele communicatie zijn verankerd in de grondwet. Wat de ondersteuning van interculturele communicatie betreft heeft het recht, zo lijkt het, zijn bijdrage geleverd.

Shadid¹² zegt het zo: "De juridische ruimte die legaal in Nederland verblijvend immigranten hebben, is in vele opzichten toereikend voor het behoud van de eigen identiteit en voor het stroomlijnen van de contacten met de autochtone bevolking. Godsdienstvrijheid, vrijheid van meningsuiting en het recht op organisatievorming zijn beginselen van de Nederlandse Grondwet die zowel voor autochtonen als allochtonen gelden. De praktijk laat echter een minder positief beeld zien; getuige de kwesties die in het maatschappelijk debat met betrekking tot de positie van laatstgenoemde groepen centraal worden gesteld. Men kan daarom stellen dat de obstakels die een bevredigende oplossing van deze kernkwesties in de weg staan niet primair juridisch, maar sociaal-normatief van aard zijn. Daarbij gaat het met name om de bereidheid van autochtonen om immigranten te accepteren als medeburgers met gelijke rechten en plichten, en tegelijkertijd aan hen die dat wensen de mogelijkheid te bieden om de eigen cultuur te behouden en er volgens te leven."

In dit uitgebreide citaat bereidt Shadid de stelling voor dat het bij bedreigingen van multiculturaliteit in Nederland niet gaat om het recht, maar om de communicatie. Ik ben dat in grote lijnen met hem eens. Het recht speelt vooralsnog een bijrol bij de interculturele communicatie. Dat ligt anders voor de ICT. Daarover gaat het in de volgende paragraaf.

3 ICT en sociale cohesie

Informatie- en communicatietechnieken worden vanouds in verband gebracht met cultuur en met censuur.¹³ Zowel aan cultuur als aan censuur worden rollen toegekend bij de verwezenlijking van de geordende samenleving. Exponent daarvan zijn in Nederland zowel de wettelijk geformuleerde beperkingen op de informatiegrondrechten van art. 7 en 13 Gw ten aanzien van de inhoud (bijvoorbeeld: de uitingsdelicten, de opsporingsbevoegdheden) als deze grondrechten zelf, die de open communicatie beogen te bevorderen (vrijheid van meningsuiting, briefgeheim).¹⁴ Het spanningsveld tussen informatiegrondrechten en wettelijke beperkingen heeft een direct verband met de ICT. Nu de digitale communicatie zo'n enorme vlucht heeft genomen is de communicatiedienstverlening anno 2000 mondiaal de belangrijkste economische sector geworden die dusdanig gewichtige veranderingen in de informatieverhoudingen teweeg brengt dat voor veel nieuwe maatschappelijke vragen ook juridische antwoorden moeten worden gezocht.¹⁵

Het spreekt vanzelf dat de explosieve ontwikkeling van Internet¹⁶ niet mogelijk is geweest zonder dat er belangrijke effecten optreden in de economie. Omdat het economische klimaat van betekenis kan worden geacht voor de sociale cohesie wijd ik daaraan een korte paragraaf. Naast

¹² W.A. Shadid, *Grondslagen van interculturele communicatie*, Houten/Diegem: Bohn Stafleu Van Loghum, 1998.

¹³ Zie bijvoorbeeld: E.J. Dommering, Internet: een juridische plaatsbepaling in een nieuw communicatieproces, *Computerrecht* 1996-6, p 210 e.v.

¹⁴ De terminologie van de commissie Franken III (Grondrechten in het digitale tijdperk), die in mei 2000 rapporteerde is (nog) niet overgenomen.

¹⁵ Een uitwerking is het stimuleringsprogramma IT en Recht (ITeR), dat bij NWO is ondergebracht (van 1995 tot 2002) en mede wordt gefinancierd door vijf ministeries die betrokken zijn bij het nationaal actieplan elektronische snelwegen (NAP).

¹⁶ Zie hiervoor bijvoorbeeld <http://www.isoc.org/internet/>

economische invloeden zijn er in de virtuele ruimte van Internet virtuele (d.w.z. voor deelname niet aan plaats gebonden) culturen ontstaan. Die culturen vertonen alle de karakteristieken die het gevolg zijn van de drie processen die de kabinetsnota Wetgeving op de Elektronische Snelweg van 1998¹⁷ al releveerde: dématerialisering, internationalisering en maatschappelijke turbulentie. De leden van Internetsubculturen ontmoeten elkaar op virtuele plaatsen. De begrenzing van die plaatsen wordt eerder bepaald door het begrip van de gebruikte taal, dan door nationaliteit of territorialiteit.

Ook in de virtuele wereld van Internet zijn er grote verschillen tussen subculturen. Ik geef van enkele daarvan een korte beschrijving. Ik sluit in paragraaf 4 af met de behandeling van de drie eerdergenoemde bedreigingen van sociale cohesie en de rol die recht en ICT daarbij kunnen spelen.

3.1 ICT en het economische klimaat

Nijkamp en Ouwersloot verdedigen in 1996 de stelling dat informatie vanuit economisch gezichtspunt moet worden gezien als een ‘clubgoed’, een goed waarvan de marginale productiekosten nihil zijn, de consumptie niet rivaliserend is maar waarvan de consumptie wel kan worden uitgesloten – de term ‘nieuwe economie’ bestaat dan nog niet.¹⁸ Van Wijnbergen geeft in 2000, in een voordracht voor het Nederlandse ‘hoofdstuk’ van de Internet Society, een korte analyse van de nieuwe economie in aanvullende termen van sterk afgenomen transactiekosten voor communicatie.

Aangenomen wordt dat de nieuwe economie in vergelijking met de oude in elk geval inhoudt een blijvend hoger productieniveau op basis van de netwerkeffecten en de communicatiekostenbesparing. Het wordt niet uitgesloten dat er een blijvende versnelling in de economie optreedt omdat de invloed van netwerkeffecten en afnemende communicatiekosten met name de inhoudelijke productiviteit van organisaties die zich met *research & development* bezighouden blijvend zouden verhogen. Omdat deze R&D-organisaties de belangrijkste motoren achter economische groei zijn, zou deze nog wel enige tijd kunnen aanhouden.¹⁹

In deze, indirecte zin is de ICT in haar economische gevolgen van belang voor *het klimaat* waarin de eventuele bedreigingen van de sociale cohesie hun werking hebben.

3.2 Enkele ‘virtuele culturen’

Met het karakteriseren van informatie als een ‘clubgoed’ geven de economen Nijkamp en Ouwersloot een analyse die van belang is voor de karakterisering van de cultuurvorming op Internet. Deze cultuurvorming hangt namelijk sterk samen met de toegenomen mogelijkheden om groepen te vormen. Groepen waarin kan worden gediscussieerd over politiek, gezondheid en wat al niet, groepen waarin handel kan worden gedreven, groepen waarin kan worden samengewerkt met legale en illegale oogmerken. In dit licht zijn voor Internet vermoedelijk de overigens half vergeten grondrechten van vergaderen (chatrooms), verenigen (discussielijsten, news) en betogen even betekenisvol als die van informatievrijheid, privacy en briefgeheim. Ik geef enkele voorbeelden van Internetculturen

¹⁷ Kamerstukken II 1997/98, 25 880, nr. 2.

¹⁸ P. Nijkamp en H. Ouwersloot, Informatisering en waardestromen: een economisch perspectief. In: M.F. Gelok en W.M. deJong (red.), *Volatilisering in de economie*, Voorstudies en achtergronden V98, Wetenschappelijke Raad van het Regeringsbeleid, Den Haag: Sdu Uitgevers 1997, p 13 e.v.

¹⁹ Raadpleeg voor een empirisch toezien op deze economische ontwikkelingen: <http://www.neweconomyindex.org/states/overview.html>

3.2.1 De Echelon cultuur tegenover de Freenet cultuur

Als eerste geef ik een citaat uit een beschouwing over het Echelon project, waarin wordt beschreven hoe een consortium van westerse landen samenwerkt bij het geautomatiseerd afluisteren en analyseren van vrijwel alle telecommunicatie die via telefoon, telegraaf, kabel (Internet) en satelliet verloopt. Het gaat hierbij om een overheidscultuur:²⁰

“Designed and coordinated by NSA, the ECHELON system is used to intercept ordinary e-mail, fax, telex, and telephone communications carried over the world's telecommunications networks. Unlike many of the electronic spy systems developed during the Cold War, ECHELON is designed primarily for non-military targets: governments, organizations, businesses, and individuals in virtually every country. It potentially affects every person communicating between (and sometimes within) countries anywhere in the world.

It is, of course, not a new idea that intelligence organizations tap into e-mail and other public telecommunications networks. What was new in the material leaked by the New Zealand intelligence staff was precise information on where the spying is done, how the system works, its capabilities and shortcomings, and many details such as the codenames.

The ECHELON system is not designed to eavesdrop on a particular individual's e-mail or fax link. Rather, the system works by indiscriminately intercepting very large quantities of communications and using computers to identify and extract messages of interest from the mass of unwanted ones. A chain of secret interception facilities has been established around the world to tap into all the major components of the international telecommunications networks. Some monitor communications satellites, others land-based communications networks, and others radio communications. ECHELON links together all these facilities, providing the US and its allies with the ability to intercept a large proportion of the communications on the planet.

The computers at each station in the ECHELON network automatically search through the millions of messages intercepted for ones containing pre-programmed keywords. Keywords include all the names, localities, subjects, and so on that might be mentioned. Every word of every message intercepted at each station gets automatically searched whether or not a specific telephone number or e-mail address is on the list.

The thousands of simultaneous messages are read in "real time" as they pour into the station, hour after hour, day after day, as the computer finds intelligence needles in telecommunications haystacks.”

Aannemende dat de publicatiestroom over de Echelon-activiteiten op waarheid berust, dan heeft de ontwikkeling van Internet bij de overheid een bestaande koude-oorlog-cultuur geconsolideerd: namelijk de voortzetting van spionage-activiteiten op zo groot mogelijke schaal. Daarbij ontstaat licht de indruk dat de betreffende overheden die deel uitmaken van het zogenoemde UKUSA consortium of er hand- en spandiensten voor verrichten het niet zo nauw nemen met de informatiegrondrechten c.q. –mensenrechten. Dit is niet bevorderlijk voor het draagvlak van het bestuur en roept tegenkrachten op.

In reactie op de gigantische privacybedreigingen die de Echeloncultuur met zich meevoert zijn er meerdere tegenkrachten gaande. Een voorbeeld is de ontwikkeling van Freenet. Dit is een gedistribueerd systeem waarbij de gebruikers lid worden van een gemeenschap die informatiebestanden aan elkaar beschikbaar stellen, maar op een zodanige wijze, dat anonimiteit *de facto* is verzekerd. Om deze tegenkracht te schetsen geef ik opnieuw een citaat: *“I worry about my child and the Internet all the time, even though she's too young to have logged on yet. Here's what I worry about. I worry that 10 or 15 years from now, she will come to me and say 'Daddy, where were you when they took freedom of the press away from the Internet?' ”* Het gaat om een aan Mike Godwin toegeschreven motto dat als eerste in

²⁰Uit het artikel 'Exposing the global surveillance system' door Nick Hager in het elektronische tijdschrift *CovertAction Quarterly* (<http://www.hr/mprofoa/echelon.html/>)

de Freenet homepage is opgenomen.²¹ Peer-to-peer systemen zoals Freenet zijn leuk en aardig, maar ze verzetten zich niet alleen tegen spionage die zich uit in volledig af luisteren van e-mail. Peer-to-peer systemen als Freenet lenen zich heel goed voor het uitwisselen van muziekbestanden in het mp3-formaat, een werkwijze waarbij geen vergoeding voor het auteursrecht dat op de uitgewisselde muziek rust wordt gegeven. Een dergelijke gemeenschap is de Napster gemeenschap, waartegen al verschillende rechtszaken zijn aangespannen. In reactie op Napster-achtige arrangementen is de intellectuele-eigendom lobby in actie gekomen. Deze lobby past weer beter in de Echelon-cultuur, nu de aandacht met name wordt gericht op het gebruik van ICT-technieken om de handhaving van de auteursrechten te verwezenlijken.

3.2.2 Betrouwbaarheid en vertrouwen

Begrippen als betrouwbaarheid en vertrouwen spelen een belangrijke rol bij cultuurvorming op Internet. Een belangrijke subcultuur is ontstaan rond e-commerce en internetbetalingssystemen. Hierbij wordt de betrouwbaarheid van de transacties op Internet centraal gesteld en worden aanmerkelijke inspanningen voorbereid om de betrouwbaarheid van Internet-transacties te “garanderen”. In de wereld van de elektronische handel ontstaat zo opnieuw een kracht die aandringt op registreren, archiveren en (bijvoorbeeld ten behoeve van het bepalen van klantprofielen) verwerken van zo mogelijk alle transactiegegevens. Al deze inspanningen (encryptie, het inzetten van ‘trusted third parties’ en ‘diginotaries’) zijn in feite uitingen van een gebrek aan vertrouwen in de cultuur die rond de aanbieders van e-commerce is ontstaan. Een sterke partij in dezen is de al genoemde intellectuele-eigendom lobby, die geen enkel vertrouwen heeft in de auteursrecht-compliance op Internet. Deze Internetcultuur noem ik *behoudend*.

Daartegenover is een geheel andere vorm van vertrouwen werkzaam in de gemeenschappen die ontstaan in de zogenoemde ‘open source movement’. Hier bestaat weer behoefte aan samenwerking en het delen van kennis en ervaring ten behoeve van programma-ontwikkeling. Daarbij wordt alles van de producten en de bijdragen openbaar gemaakt en worden geen intellectuele eigendomsrechten geclaimd. Hier wordt, voor de kwaliteit, vertrouwd op peer-review: het in openbare Internetdiscussies beoordelen van het product. Deze Internetcultuur noem ik *vernieuwend*.

3.2.3 Conclusies over Internetsubculturen

Voorzover er Internetsubculturen kunnen worden onderscheiden gaat het om de vertrouwenspositie van waaruit naar het medium wordt gekeken. Er is een denkrichting die de vrijheid en openheid zoveel mogelijk wil respecteren: daar is vertrouwen in het medium en daarmee in de virtuele samenleving van dat medium. Er is ook een denkrichting die uitgaat van wantrouwen en die ICT-middelen wil inzetten om inbreuken op auteursrecht, om strafbare uitingen en om ‘intelligence’ op te sporen en (in de eerste twee gevallen) te weren, desnoods met behulp van ICT-middelen. Op deze wijze worden op Internet in grove lijnen twee subculturen onderscheiden, een vernieuwende waarbij vertrouwen, openheid, netwerkvorming en het ‘nieuwe’ van Internet de nadruk krijgen en een behoudende waarbij wantrouwen, beslotenheid, beheersing en het adagium ‘wat off-line geldt dient on-line te gelden’ de overhand heeft. De cohesie tussen deze beide culturen is niet erg groot (Bojkovsky, Scientology, Napster). Maar het gaat hier om Internetculturen, niet om de culturen waaraan direct wordt gedacht bij de multiculturele samenleving.

²¹ Daar is tevens de volgende tekst te vinden: “Freenet is a peer-to-peer network designed to allow the distribution of information over the Internet in an efficient manner, without fear of censorship. Freenet is completely decentralized, meaning that there is no person, computer, or organisation in control of Freenet or essential to its operation. This means that Freenet cannot be [attacked](http://freenet.sourceforge.net/) like centralized peer-to-peer systems” (Uit <http://freenet.sourceforge.net/>)

4 Cohesie, Recht en ICT

Op welke wijze kunnen recht en informatietechniek nu bijdragen aan de doelstelling – aan behoud of herstel van sociale cohesie?

4.1 Politieke exploitatie

Eerder werd gesteld dat breuklijnen tussen verschillende culturele, godsdienstige en etnische groepen ten behoeve van politieke ambities (waaronder mede te verstaan de bedeling van macht en rijkdom) worden omgezet in gronden voor haat en strijd. De wijzen waarop cultuurverschillen worden geëxploiteerd hebben gemeen dat ze gebruik maken van beeldvorming en communicatie op het niveau van hele culturen, hele groepen. De communicatie zelf is intra-cultureel. Politieke exploitatie uit zich in discriminatie.

Het recht biedt wapens tegen discriminatie in de vorm van grondrechten en materiële wetten. Het is een publiek geheim dat juridische instrumenten op zich vaak onvoldoende zijn om de bedreiging te bezweren.

De ICT biedt hulpmiddelen die intra- en interculturele communicatie minder moeizaam maken. Internet kan worden gebruikt voor politieke exploitatie, maar het kan eveneens worden gebruikt voor het verschaffen van tegen-informatie. Exploitatie maakt gebruik van empirische theorieën, die op empirisch niveau kunnen worden getoetst en tegengesproken. Culturen die de kans lopen politiek te worden geëxploiteerd, kunnen zich verweren door (als bij Freenet) de krachten te bundelen en via Internet tegen-informatie te bieden in termen, geschikt voor effectieve interculturele communicatie. Deze mogelijkheid heeft natuurlijk altijd al bestaan via de traditionele publicatiemedia. Internet maakt het alleen mogelijk om meer informatie beter toegankelijk te maken voor meer deelnemers tegen lage kosten. Genoemde mogelijkheid staat alleen open voor die groepen die toegang hebben tot Internet, en er is nog lang geen sprake van algemene toegang. Met andere woorden: Internet biedt mogelijkheden voor en tegen politieke exploitatie van cultuurverschillen, maar meer mogelijkheden aan de welvarende dominante cultuur dan aan de minderheid.

Hierin kan een argument worden gevonden voor de aanwijzing van Internet-toegang tot element van universele telecommunicatie-dienstverlening. Zo kunnen recht en ICT elkaar bij dit onderwerp versterken.

4.2 Willekeur in bestuur en rechtspraak

Een tweede bedreiging voor maatschappelijke samenhang ontstaat wanneer het draagvlak van bestuur en rechtspraak afneemt c.q. verdwijnt. Bestuur en rechtspraak moeten zichtbaar kunnen maken dat de beginselen van rechtsgelijkheid en rechtszekerheid integer worden nagestreefd en moeten geruchten omtrent détournement de pouvoir met kracht kunnen tegenspreken.

Het recht formuleert enkele, veelal procedurele normen (motiveringsverplichtingen, openbare rechtspraak, openbaarheid van bestuur). De bijbehorende informatievoorziening is evenwel pas zeer recent op gang gekomen.²² Er zijn bekende moeilijkheden. De uitwerking van strafvonnissen is er een.²³ Een andere betreft de werkdruk van bestuur en ZM, die de extra aandacht die nodig is voor een goede interculturele communicatie bij motiveringen van besluiten en van vonnissen niet of nauwelijks toelaat. De praktische ICT-kennis om te helpen aan genoemde problemen het hoofd te bieden is in Nederland beschikbaar. Het gaat in casu om *juridisch kennismanagement* waarbij de ICT helpt de ervaringskennis van rechters, kamers, rechtbanken, gerechtshoven,

²² Zie bijvoorbeeld <http://www.rechtspraak.nl/>

²³ Zie hierover A.J. Machielse, De kwaliteit van straftoemeting en de praktijk van verkorte vonnissen, in A.H.J. Schmidt (red.), ICT en straftoemeting, ITeR-reeks 22, Deventer: Kluwer 1999, p. 59-64.

de hoge raad, van bestuursdiensten te ordenen en beschikbaar te maken op een wijze die voor ieder controleerbaar is en die ook toegankelijk is voor de verschillende minderheidsculturen in het land. De verdere ontwikkeling van technieken voor juridisch kennisbeheer in combinatie met technieken voor juridisch *content management* ten behoeve van ordentelijke web-publicatie kan zo een bijdrage leveren aan voorwaarden voor verbetering van sociale samenhang. Daaraan wordt vanuit recht en bestuur thans een omvangrijke bijdrage geleverd door de reorganisatie van het bestuur van de zittende magistratuur en door het project versterking rechterlijke organisatie.²⁴

4.3 Wegvallende zekerheden en communicatie

Toegenomen kennis schept nieuwe en ongedachte ethische dilemma's, terwijl de traditionele wetenschappelijke disciplines en de traditionele geloofsdogmatieken daarop (nog) niet zijn toegesneden. De hiermee gemoede bedreigingen noemde ik paradoxaal: enerzijds een toenemende secularisering en individualisering en anderzijds een toenemende orthodoxie, die veelal tot uitdrukking komt in toenemende inkapseling van groepen/culturen.

Ten aanzien van de secularisering heeft het recht weinig te bieden. Wel kan het recht bijdragen om opheldering te geven ten aanzien van de door de technologische turbulentie veroorzaakte maatschappelijke onzekerheden. Die opheldering kan gemakkelijk in conflict komen met de andere kant van de medaille: de terugkeer naar orthodoxie. Er is niet veel verbeelding nodig om te zien dat juridische mogelijkheden van intellectuele eigendom op DNA-kennis hier tot conflicten zullen kunnen leiden. Dergelijke conflicten zijn politiek van aard en zullen eerder tot uitdrukking komen als exploitatie van cultuurverschillen dan op het individueel ethische niveau.

Wanneer het gaat om de mogelijkheid van open bespreking van individuele ethische vragen die zijn ontstaan als gevolg van de confrontatie tussen een gevestigde cultuur en nieuwe technische mogelijkheden, dan heeft Internet natuurlijk wel iets te bieden. Internet bevat een baaierd aan virtuele discussie- en praatgroepen, waarbij de mogelijkheid van anonieme deelname, of van deelname onder een pseudoniem een inmiddels aanvaard gegeven is. Met andere woorden: Internet biedt geweldige mogelijkheden tot netwerkvorming, zowel voor gesecculariseerde, als voor orthodoxe individuen. Daarbij is van belang, dat orthodoxe culturen via Internet beter toegankelijk kunnen worden. Hier hebben ICT en Internet werkelijk iets nieuws te bieden: virtuele deelname aan reële groepen. Daarmee is de verdere ontwikkeling van sociale samenhang gebaat omdat netwerken synoniem zijn met samenhang.

Tegenkrachten worden hierbij ontwikkeld door of in samenwerking met recht en bestuur. Ik verwijs kortheidshalve naar de eerder getypeerde Echelon-cultuur. Hierbij kan – als gezegd – het draagvlak voor bestuur en rechtspraak weer in het geding raken.

5 Conclusies

In het voorafgaande is een analytische beschouwing gewijd aan de vraag welke de praktische bijdragen van het recht en de ICT kunnen zijn aan de bevordering van de sociale cohesie in de Nederlandse multiculturele rechtsstaat. Allereerst werd geconcludeerd dat als de rechtstheoretische discussie over cultuurrelativisme en universele normen al praktische betekenis heeft, deze zich openbaart als politieke exploitatie van cultuurverschillen. Daarna werd aangegeven dat de bijdrage van de ICT aan de nieuwe economie een economische klimaatsverbetering teweegbrengt die als gunstige voorwaarde voor het versterken van de sociale samenhang wordt gezien. Vervolgens werd aangegeven dat er twee Internetculturen aan het ontstaan zijn, een vernieuwende en een behoudende. Tenslotte werd ten aanzien van de drie bedreigingen van sociale cohesie geconcludeerd dat het recht en de ICT daarbij zowel positieve als negatieve effecten kunnen hebben. De belangrijkste aanknopingspunten voor het recht zijn: de aanwijzing van Internet als

²⁴ Zie onder meer: Tweede voortgangsrapportage PVRO 2e halfjaar 1999: Landelijk en lokaal actief, Amersfoort: Bureau PVRO 2000.

element van universele dienstverlening; de verbetering van de verantwoording, ook intercultureel, door motivering en publicatie van bestuursbesluiten en rechtspraak beter te verzorgen. Een negatief effect kunnen bestuurs- en rechtspraak bewerktstellen door te eenzijdig aansluiting te zoeken bij de behoudende Internetcultuur die Echelon-achtige projecten ontwikkelen en onvoldoende toezien op het rechtmatige gebruik van de verworven gegevens. De ICT, tenslotte biedt kansen door het ontwikkelen van knowledge- en content management technieken. De ICT levert evenwel ook gevaren door de ontwikkeling van instrumenten die Echelon-achtige toepassingen binnen bereik brengen.

Internet draagt substantieel bij door de nieuwe mogelijkheden van virtuele deelname aan reële netwerkgemeenschappen. En door de intra- en interculturele communicatie op individueel niveau te ondersteunen en te vergemakkelijken. Datzelfde geldt voor de communicatie als betoging, in vergadering en in vereniging.

Dit laatste moge ook blijken uit het enkele (virtuele) bestaan van *The Information Technology, Ethics, and Human Rights Network*.²⁵

²⁵ <http://www.uottawa.ca/hrrec/infotech/intro.html>

